

Μνήμων

Τόμ. 16 (1994)



Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

ΠΑΝΤΕΛΗΣ Ε. ΛΕΚΚΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.561](https://doi.org/10.12681/mnimon.561)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΕΚΚΑΣ Π. Ε. (1994). Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ. *Μνήμων*, 16, 95–106.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.561>

Ο ΥΠΕΡΤΑΞΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΤΙΚΟΥ ΛΟΓΟΥ

Ένα από τα πλέον ενδιαφέροντα προβλήματα που η μελέτη του εθνικισμού από τη σκοπιά της Ιστορικής Κοινωνιολογίας έχει να αντιμετωπίσει είναι η θεωρητική δυσχέρεια να συναρτηθεί το αντικείμενό της με τα συμφέροντα μίας ή τής ίδιας πάντοτε κοινωνικής τάξης. Πρόκειται για αδυναμία, που προκύπτει από τη συγκριτική ανάλυση του εθνικιστικού φαινομένου στις διάφορες χωρο-χρονικές μεταλλαγές του. Η ανάλυση αυτή αποκαλύπτει δύο σχεδόν μόνιμα γνωρίσματα: αφενός την τεράστια πολυμορφία που χαρακτηρίζει την κοινωνική σύνθεση των όπαδων του εθνικισμού και αφετέρου την έλλειψη σαφών κοινωνικών αναφορών στο ίδιο το εθνικιστικό πρόταγμα.

Θεωρώ πως το ζήτημα βρίσκεται στον πυρήνα του λεγόμενου «εθνικιστικού μυστηρίου» — αυτού του φαινομένου με την τεράστια πλαστικότητα μορφής, τη δυναμικότητα αλλαγών, την έπιτυχία εξάπλωσης και τη χρονική άντοχή, που συνεχίζουν να προκαλούν σύγχυση στην κοινωνική θεωρία. Συνεπώς, η ένασχόληση με τη συγκεκριμένη θεματική επιδιώκει να συλλάβει τις έγγενεις δυνατότητες της εθνικιστικής ιδεολογίας να εξεπλώνεται, να επικρατεί και να διατηρείται. Η αναλυτική αυτή φροντίδα δεν έχει μέχρι στιγμής υπηρετηθεί ικανοποιητικά από τις δεδομένες προσεγγίσεις της κοινωνικής θεωρίας με τα κλασικά εξηγητικά σχήματα και τις συμβατικές έννοιολογικές κατηγορίες.

Καταρχήν, δύο λόγια για το ζήτημα της κοινωνικής εκπροσώπησης του εθνικισμού. Η κοινωνική σύνθεση των όπαδων της εθνικιστικής ιδεολογίας διαφέρει ιστορικά τόσο πολύ κατά περίπτωση, ώστε να είναι αδύνατη οποιαδήποτε γενική ή απαράλλακτη απεικόνισή της. Άριστοκράτες, άστοί, μικροαστοί, άγρότες — όλοι συναντώνται σε ποικίλους μεταξύ τους συνδυασμούς στο κοινωνικό υπόστρωμα των κοινωνιών της εθνικιστικής ιδεολογίας, χωρίς κάτι τέτοιο να σημαίνει πως ή ίδια ή εθνικιστική ιδεολογία μπορεί να ταυτισθεί (ή έστω να συσχετισθεί κάπως σταθερά) με οποιαδήποτε από αυτές τις κατηγορίες. Και τούτο, διότι οι όπαδοί της εθνικιστικής ιδεολογίας γενικώς συναπαρτίζουν ένα φάσμα που μπορεί να ποικίλλει δραματικά όχι μόνον από

τή μία έκδοχή του φαινομένου στην άλλη, αλλά και σε διαφορετικές φάσεις κατά την εξέλιξη ενός και του ίδιου τύπου εθνικισμού.

Ἡ ἐπισημάνση μπορεῖ νὰ ξενίζει, ἀφοῦ ἀντιβαίνει πρὸς τὴν παλαιὰ καὶ ἀρκετὰ διαδεδομένη ἀντίληψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ ἐπικράτηση τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας ταυτίζεται μὲ τὴν προαγωγή τῶν συμφερόντων τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἡ αἰτιακὴ αὐτὴ συνάρτηση περιέχει βεβαίως μεγάλο βαθμὸ ἀλήθειας, ἰδιαίτερα γιὰ ἐκεῖνες τὶς περιπτώσεις τῶν πρωτογενῶν ἐθνικισμῶν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης τοῦ 18ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ὅπου ἡ πορεία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ προσέλαβε ἄμεσες κοινωνικο-οἰκονομικὲς διαστάσεις καὶ ὅπου, συνακόλουθα, ὁ ρόλος τῆς ἀστικῆς τάξης (σὲ ὁποιαδήποτε μορφή) ὑπῆρξε λίγο-πολύ δεδομένος¹. Ἀπὸ τότε ὅμως ἡ ἀρχικὴ αὐτὴ σύμπτωση δὲν ἐπαναλαμβάνεται ἀναγκαστικά. Ἡ ἐμφάνιση καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας δὲν προϋποθέτει τὴν ἐνεργητικὴ συμμετοχὴ ἢ ἀκόμη καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἀστικῆς τάξης, ὅπως ἀποδεικνύουν τὰ πολλαπλὰ παραδείγματα τῶν δευτερογενῶν ἐθνικισμῶν στὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰῶνα, καθὼς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐθνικισμοὺς στὸ λεγόμενο Τρίτο Κόσμο κατὰ τὸν 20ῦ αἰῶνα. Στὴν ἐπικράτηση τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας τὰ τελευταῖα τριακόσια χρόνια πρωταγωνιστικὸ ρόλο ἔχουν, κατὰ περίπτωση, παίζει ὁ παραδοσιακὸς κλῆρος καὶ ἡ ἀριστοκρατία (Πολωνία καὶ Ρουμανία), οἱ μικροὶ γαιοκτῆμονες (Οὐγγαρία), ἡ συντηρητικὴ ὀλιγαρχικὴ τάξη τῶν *meiji* (Ἰαπωνία), οἱ ἰδιοκτῆτες μεγάλων φυτειῶν (Λατινικὴ Ἀμερική), οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ ἐμπορικοῦ κεφαλαίου στὶς διάφορες μορφές του (Ἑλλάδα καὶ Βαλκάνια, γενικότερα), οἱ γραφειοκράτες καὶ οἱ στρατιωτικοί (Τουρκία, Τρίτος Κόσμος), ἀκόμη καὶ ἡ ἐργατικὴ τάξη (Γερμανία), ἐνῶ δὲν εἶναι ἄγνωστη ἡ ἀδιάφορη ἕως ἐχθρικὴ στάση τῆς ἀστικῆς τάξης (ὅπου ὑπῆρχε) στὴν ἐμφάνιση τοῦ ἐθνικισμοῦ (Βέλγιο, Πολωνία, Σκωτία, Χώρα τῶν Βάσκων)².

Ἴσως ἡ μοναδικὴ κοινωνικὴ σταθερὰ τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου νὰ εἶναι

1. Ἐνας πρόσθετος λόγος ἐξαιτίας τοῦ ὁποίου ἡ ἀστικὴ τάξη τείνει νὰ θεωρεῖται «ἡ κατεξοχὴν πατριωτικὴ τάξη» εἶναι ἐπειδὴ ἡ ταύτισή της μὲ τὴ γενικὴ καὶ πολυσυλλεκτικὴ Ἑθνικὴ Ἰδέα εἶναι εὐκολότερη καὶ προσφορότερη ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη μορφὴ κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης ἢ συμμαχίας. Βλ. σχετ. E. Hobsbawm, «Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914», στὸ: E. Hobsbawm & T. Ranger (ἐπιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, σ. 301-302.

2. Βλ., μετὰ τὸ ἄλλων, Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, Λονδίνο 1963 (2η ἐκδ.), σ. 82-83· H. Kohn, «Nationalism», στὸ: A. de Crespigny & J. Cronin (ἐπιμ.), *Ideologies of Politics*, Ὁξφόρδη 1975, σ. 149-151· B. Anderson, *Imagined Communities*, Λονδίνο 1983, σ. 51, 76, 91-93· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Ὁξφόρδη 1986, σ. 166-167 καὶ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge 1990, σ. 116-117, 119-120, 180-181.

τελικά ή εξ όρισμοῦ ἐμπλοκή τῶν διανοουμένων (αὐτῆς τῆς ἐξαιρετικά δύσκολης νὰ προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς κοινωνικῆς ομάδας)³ στήν παραγωγή τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου. Οἱ διανοούμενοι ἐκπροσωποῦνται, δυσανάλογα μέ τόν ἀριθμό τους στήν κοινωνία, στίς τάξεις τοῦ ἰδεολογικοῦ αὐτοῦ κινήματος σέ ὅλες του τίς ἐκδοχές: εἶναι ἐκεῖνοι πού πρωτοστατοῦν στή διαμόρφωση, τήν ἀναπαραγωγή καί τή διάδοση τῶν σχετικῶν ἰδεολογημάτων, ἄλλοτε ὡς συνειδητοί προπαγανδιστές ἢ ἀπολογητές κι ἄλλοτε πάλι ὡς ἀποστασιοποιημένοι λόγιοι⁴.

“Ὅπως σέ ὅλες τίς ἰδεολογίες, ἔτσι κι ἐδῶ, ἡ παρουσία τῶν διανοουμένων παραμένει, σέ μεγάλο βαθμό, ἄδηλη: οἱ διανοούμενοι τείνουν νὰ ἀποκρύπτουν τήν ἐνεργητική τους συμμετοχή στήν παραγωγή καί τή διάχυση τῶν ἰδεολογιῶν μεταθέτοντας τόν κεντρικό ρόλο τοῦ ἱστορικοῦ ὑποκειμένου, ἐξ ὀνόματος τοῦ ὁποίου ὀμιλοῦν, σέ κάποια ἄλλη (πραγματική ἢ φαντασιακή) ὄντοτητα⁵. Ἡ ἰδιαιτερότητα ὅμως τοῦ ἐθνικισμοῦ ἔναντι ἄλλων σύγχρονων ἰδεολογιῶν ἔγκειται στό ὅτι, ἐνῶ τὸ ὑποκείμενο πού ἀναδεικνύεται ὡς ἱστορικά κυρίαρχο εἶναι συμπιληματικό καί κοινωνικά μετέωρο, φαίνεται νὰ διακρίνεται ἀπό οὐσιαστική καί ἀπόλυτη ἐνότητα στό ἐσωτερικό του: τὸ ἔθνος συνιστᾷ γιά τόν ἐθνικισμό μιᾶ ἰδεατή ὄντοτητα δίχως σημαντικές ἐσωτερικές διαφοροποιήσεις, μέ μονοσήμαντες ἐξωτερικές διακρίσεις ἀποκλειστικά πρὸς ὁμόλογα ὑποκείμενα — πρὸς ἄλλα ἔθνη. Ἀκόμη κι ὅταν τὸ οἰκεῖο ἔθνος συμβαίνει νὰ κατατρώχεται ἀπό ἐσωτερικές ἀντιθέσεις, ἡ ἐθνικιστική ἰδεολογία ὑποβαθμίζει τή σημασία τους χαρακτηρίζοντάς τίς πρόσκαιρες καί εὐκαιριακές⁶. Κι αὐτό, διότι κύρια φροντίδα τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἡ ἀπάλειψη τῶν ἐσωτερικῶν δια-

3. Βλ., μεταξύ ἄλλων, K. Mannheim, *Ideology and Utopia*, Λονδίνο 1960, σ. 139-143· T. B. Bottomore, *Elites and Society*, Harmondsworth 1966, σ. 73-74 καί A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Λονδίνο & Basingstoke 1979, σ. 18.

4. Γιά τήν παρουσία τῶν διανοουμένων στὰ ἰδεολογικά κινήματα καί τίς ἡγεσίες τους γενικά, βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, Νέα Ὑόρκη 1976, σ. 63· S. M. Lipset & A. Basu, «The Role of the Intellectual and Political Roles», στό: A. Gella (ἐπιμ.), *The Intelligentsia and the Intellectuals*, Λονδίνο καί Νέα Ὑόρκη 1976, σ. 124-143 καί A. Montefiore, «The Political Responsibility of Intellectuals», στό: I. Maclean, A. Montefiore & P. Winch (ἐπιμ.), *The Political Responsibility of Intellectuals*, Cambridge 1990, σ. 226-228. Βλ. ἐπίσης, Π. Λέκκας, «Διανοούμενοι καί ἰδεολογία», *Ἐπιστημονική συνάντηση στή μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα 1994, σ. 201-210. Γιά τήν παρουσία τῶν διανοουμένων στίς τάξεις τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας, βλ. F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, Νέα Ὑόρκη 1950 (2η ἐκδ.), σ. 283 καί J. Breuilly, *Nationalism and the State*, Νέα Ὑόρκη 1982, σ. 344-350.

5. Βλ. A. W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, ὁ.π., σ. 78-82, 247-248, 279-282 καί A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ὁ.π., σ. 65-66, 75-77.

6. Βλ. E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, Cambridge 1987, σ. 10.

φορῶν καὶ ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας πού ἐκλαμβάνεται ὡς ἡ μόνη φυσική κατάσταση⁷ — ἔτσι, παρεμπιπτόντως, ἐξηγοῦνται οἱ διάφορες παραλλαγές τοῦ ιδεολογήματος τῆς ἐθνικῆς ὁμόνοιας πού συναντῶνται στοὺς περισσότερους ἐθνικισμούς.

Ἡ ἀπάλειψη τῶν ἐσωτερικῶν διαφορῶν ἀπὸ τὴν ἐννοια τοῦ ἔθνους τεκμαίρεται ἀπὸ πολλὰ ἐπιμέρους ἐθνικιστικὰ ιδεολογήματα. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἐθνικισμοῦ εἶναι ἡ ὑπαγωγή ὅλων τῶν ἐπιμέρους ἀτομικῶν ἢ ταξικῶν συμφερόντων στὸ γενικὸ «ἐθνικὸ συμφέρον»⁸. Τὸ ιδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος εἶναι βεβαίως ἐξαιρετικὰ ἔλαστικὸ καὶ ὑπόκειται σὲ πλεῖστες ὕστες ἐρμηνεῖες καὶ χρήσεις. Συνάμα ὅμως ἀποτελεῖ κοινὸ τόπο ὅλων τῶν ἐθνικισμῶν. Ἡ ἀρνητικὴ ὕψη αὐτῆς τῆς σταθερᾶς συνίσταται στὸ ὅτι τὸ πλεόν ἐπονείδιστο ἔγκλημα πού ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ διαπράξει εἶναι αὐτὸ τῆς ἐσχάτης προδοσίας, τὸ ὁποῖο τελεῖται, κατὰ τεκμήριο, ἐναντία στὸ ἔθνος — σὲ ἐκείνη, δηλαδή, τὴν ὄντοτητα πού προσδιορίζει τὸ χαρακτῆρα τῆς κατεστημένης μορφῆς πολιτικῆς ὀργάνωσης (τοῦ ἐθνικοῦ κράτους), ἀλλὰ συνάμα τὴν ὑπερβαίνει σὲ ιδεολογικὴ σημασία καὶ συναισθηματικὸ φορτισμό, ἐπειδὴ ἀκριβῶς θεωρεῖται ὅτι δὲν ταυτίζεται ἀπολύτως οὔτε μὲ τοὺς ἐν ἰσχύει πολιτικούς θεσμούς οὔτε μὲ τὴν ἄσκηση συγκεκριμένης πολιτικῆς οὔτε μὲ ἐπιμέρους (προσωπικά, ταξικὰ ἢ παραταξιακά) συμφέροντα⁹.

Ὅμως τὸ ιδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος ἔχει καὶ θετικὲς ὕψεις, οἱ ὁποῖες συνήθως παραβλέπονται. Ἡ (φαντασικὴ ἔστω) ἐξάλειψη τῶν διαφορῶν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἔθνους σημαίνει πῶς ἡ νέα αὐτὴ ὄντοτητα ἀποκτᾶ ὑπόσταση στὴν ὁποία μετέχουν, δίχως ἐκ τῶν προτέρων διαφοροποιήσεις, ὅλα τὰ ὑπαρκτὰ ἢ δυνάμει μέλη τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Κατὰ τοῦτο, τὸ ιδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος δὲν θὰ πρέπει νὰ ἰδωθεῖ μόνον ὡς ἰδιοτελὴς ἢ ἀσύνειδη ἀποσιώπηση κοινωνικῶν ἀδικιῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔκφραση τοῦ αἰτήματος γιὰ τὴν ἀναγνώριση ἴσης κοινωνικῆς ἀξίας σὲ ὅλα τὰ συστατικὰ μέρη

7. Βλ. σχετ. L. Greenfeld, *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Cambridge, Mass. & Λονδίνο 1992, σ. 3-4, 487.

8. Ἡ ἔνταξη καὶ ἡ ἔκταξη αὐτῆς τῆς ὑπαγωγῆς ποικίλουν ἀπὸ τὴ μία ἐκδοχὴ ἐθνικισμοῦ στὴν ἄλλη καὶ ἀποτελοῦν τὰ μέτρα βάσει τῶν ὁποίων ἔχουν ἐπιχειρηθεῖ διάφορες τυπολογήσεις τοῦ φαινομένου μὲ κριτήριον τὸ περιθώριον ἀνοχῆς πού κατὰ περίπτωσιν ἐπιτρέπει. Βλ. σχετ. C. J. H. Hayes, *The Historical Evolution of Modern Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1931, σ. 164-168. Πρβλ. P. F. Sugar, «External and Domestic Roots of Eastern European Nationalism», στί: P. F. Sugar & I. J. Laderer (ἐπιμ.), *Nationalism in Eastern Europe*, Seattle & Λονδίνο 1969, σ. 43.

9. Γιὰ τὴ σχέση τῶν ἐνοιῶν ἔθνος καὶ κράτος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία*, Ἀθήνα 1992, σ. 86-89. Πρβλ. H. Kohn, *The Idea of Nationalism*, Νέα Ὑόρκη 1944, σ. 21· T. B. Bottomore, *Political Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 99· A. D. Smith, *Theories of Nationalism*, Λονδίνο 1983 (2η ἐκδ.), σ. 178 καὶ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, Cambridge 1985, σ. 220.

τοῦ ἔθνους¹⁰. Ἡ νέα συλλογικότητα τοῦ ἔθνους δημιουργεῖ αὐτὴν τὴν περίεργη ὅσο καὶ γνήσια αἴσθηση τῆς «ὀριζόντιας συντροφικότητας», ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι συνιστᾷ ἀναγκαῖο στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐξήγηση τῆς κατίσχυσης τοῦ ἐθνικισμοῦ — κατίσχυση, πού ἔχει νὰ κάνει καὶ μὲ τὴν ἔκταση τῆς ἀπήχησής του, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἐπιτυχία τοῦ αἰτήματος γιὰ ὑπέρτατη νομιμοφροσύνη πρὸς τὸ ἔθνος πού ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία ἀπευθύνει στὸ σύγχρονο ἄνθρωπο¹¹.

Ὁ περιεκτικὸς καὶ συνθετικὸς χαρακτήρας τοῦ ἐθνικιστικοῦ λόγου ἔχει λοιπὸν καὶ αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ διάσταση, ἀφοῦ «προσκαλεῖ τίς μάζες στὴν ἱστορία»¹², μὲ τὸ νὰ ἐντάσσει τὸ (ἀνώνυμο καὶ πιθανῶς κοινωνικῶς ὑποδεέστερο) ἄτομο σὲ μία εὐρύτερη ἐνότητα θεωρητικῶς ἴσων ἱστορικῶν ὑποκειμένων¹³. Συνδυασμένοι μάλιστα μὲ τὸ παράλληλο ἰδεολόγημα τῆς «ἐπιστροφῆς στὶς ρίζες», πού ἀπορρέει ἀπὸ τίς ἱστοριοδιφικὲς ἐνασχολήσεις τῶν περισσότερων ἐθνικισμῶν, ὁ ρητορικὸς ἰσονομισμὸς τῆς ἐθνικιστικῆς ἰδεολογίας συχνὰ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μὲ τὴν ἐξιδανίκευση τῶν ἰδιοτήτων πού χαρακτηρίζουν τίς κατώτερες κοινωνικὲς τάξεις τῆς ἐθνικῆς κοινωνίας. Αὐτὸ ἰσχύει ἰδιαίτερα γιὰ τὴν ἀγροτικὴ τάξη, τὸ ἀξιακὸ σύστημα τῆς ὁποίας ἐξιδανικεῖται σὲ πολλοὺς ἐθνικισμούς.

Πρόκειται βεβαίως γιὰ ἱστορικὴ καὶ ὄχι γιὰ λογικὴ συνάρτηση. Ἡ ἰδέα τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης στηρίζεται ἀξιοματικά στὴν ὑπογράμμιση τῆς μοναδικότητας ἐνὸς ἔθνους ἐναντι ἄλλων ὁμόλογων συλλογικῶν μορφωμάτων. Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, εἶναι λογικὰ ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν οἰκουμενικότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης: ἡ ἀποκλειστικότητα πού συνοδεύει τὴν ἔννοια τῆς ἐθνικῆς μοναδικότητας ἀντιφάσκει μὲ τὴ βασικὴ αὐτὴ ἀξιακὴ καὶ ἠθικὴ ἀρχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως νὰ ὑπογραμμίζουμε μόνον τίς ἀντιφάσεις πού ἀπορρέουν ἀπὸ τὸν ἐθνικιστικὸ λόγο, δίχως ταυτόχρονα νὰ ἀναζητοῦμε

10. Ἡ ἀρχικὴ ἐπισήμανση τῆς συσχέτισης ἀνάμεσα στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὰ κοινωνικὰ δικαιώματα ὀφείλεται στὸν Μάρσαλ. Βλ. ἰδιαίτ. T. H. Marshall, «Citizenship and Social Class», στί: T. H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, Westport, Conn. 1973, σ. 65-122 (ἰδιαίτ. σ. 92) καὶ T. H. Marshall, *Social Policy in the Twentieth Century*, Λονδίνο 1975, Μέρος 1.

11. Τὸ ἔθνος συνιστᾷ τὴ νέα καὶ πραγματικὴ συλλογικότητα τῆς σύγχρονης κοινωνίας, ἐπειδὴ «ἐκλαμβάνεται πάντοτε ὡς μιὰ βαθειά, ὀριζόντια συντροφικότητα. Σὲ τελικὴ ἀνάλυση, εἶναι αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ ἀδελφότητα πού, τοὺς τελευταίους δύο αἰῶνες, ὥθησε τόσα πολλὰ ἑκατομμύρια ἀνθρώπων, ὄχι μόνον νὰ σκοτώσουν, ἀλλὰ νὰ σκοτωθοῦν ἐθελοντικά γιὰ χάρη τόσο περιορισμένων φαντασιώσεων.» B. Anderson, *Imagined Communities*, ὁ.π., σ. 16.

12. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, Λονδίνο 1977, σ. 340.

13. Ἡ πατρότητα τῆς ἐπισήμανσης ἀνήκει στὸν Ρενάν, στὴν κλασικὴ του διάλεξη τοῦ 1882. Βλ. σχετ. E. Renan, «Qu'est-ce qu'une nation?», *Oeuvres Complètes*, τ. I, Παρίσι 1947, σ. 889-890. Βλ. ἐπίσης A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, ὁ.π., σ. 136 καὶ E. Gellner, *Culture, Identity, and Politics*, ὁ.π., σ. 6.

τή στενή σχέση που τον συνδέει με όλο το φάσμα των εκδηλώσεων της νεοτερικότητας. Αν δοῦμε τὰ πράγματα λιγότερο ἀφρημένα και περισσότερο ιστορικά, θά διαπιστώσουμε τή στενή συνάρτηση ανάμεσα στην ιδέα τῆς ἰσονομίας και τὸν ἐθνικιστικό συμβολισμό, ἀφοῦ, ἀπὸ τίς πρώτες δυτικοευρωπαϊκές του καταβολές, τὸ αἴτημα τῆς ἐθνικῆς αὐτοδιάθεσης ἐμφανίζεται συνυφασμένο, σὲ μικρότερο ἢ μεγαλύτερο βαθμό, με τίς ἔννοιες τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας και τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη¹⁴. Ἰδιαίτερα μάλιστα ἀπὸ τὸν καιρὸ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης και τῆ ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ ἐθνικιστικοῦ δόγματος, ὁ ἐθνικισμὸς συνδέθηκε ἀναπόσπαστα με τὴ διάχυση τῆς ιδέας τῆς ἰσότητος κοινωνικῆς συμμετοχῆς στὸ πολιτικό σῶμα¹⁵.

Με αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ ἐθνικισμὸς ὑπῆρξε σὲ πολλές στιγμές τῆς ἱστορίας του ἰδεολογία με σαφῶς ἐπαναστατικό περιεχόμενο¹⁶. Ἀποπειράθηκε νὰ ἀνατρέψει ἢ νὰ ἀλλάξει πολιτικά και κοινωνικά καθεστῶτα που ἐδράζονταν σὲ παραδοσιακοὺς τύπους νομιμοφροσύνης, μεταστρέφοντας τὴν ἐστία τῆς νομιμοποίησης τῆς πολιτικῆς πράξης ἀπὸ τὸ θεῖο ἢ τὸ κληρονομικό δίκαιο στην ἰσότημη συμμετοχὴ και τὴν ἐνεργὴ συναίνεση τοῦ ἐθνικοῦ σώματος. Ὁ ἐθνικισμὸς προσπάθησε νὰ ἐγκαθιδρύσει καινοφανεῖς πολιτικὲς ὀντότητες, εἴτε μεταλλάσσοντας τὸ χαρακτήρα ὑφιστάμενων κρατικῶν ἐνοτήτων εἴτε ἐπιχειρώντας τὴν ἀναδιάταξή τους σὲ νέα σχήματα: σὲ ἐθνικά κράτη, ἐντὸς τῶν ὁποίων δὲν θὰ ὑπῆρχε κανενὸς εἴδους προγενέστερο κοινωνικό κριτήριο ἢ προνόμιο συμμετοχῆς, παρὰ μόνον ἡ ὁμολογία σὲ κοινὲς πολιτισμικὲς ἀρχές. Ἐχὼ τὴν ἀποψη πὼς ἡ ἐπαναστατικὴ αὐτὴ τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου εἶναι ἐγγενὴς και δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξαλειφθεῖ ἀπολύτως, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ ρητορεία του: στὴν ιδιότητα τοῦ ἐθνικοῦ μέλους (στὸ δικαίωμα, δηλαδή, τῆς συμμετοχῆς σὲ μία κοινότητα που ὀρίζεται ἀπὸ συγκεκριμένο σύστημα πολιτισμικῶν ἀξιών) ἀποδίδεται, σχεδὸν ἀναγκαστικά, ἰσονομικό περιεχόμενο, ἀφοῦ ὅλα ἀνεξαιρέτως τὰ μέλη τοῦ ἔθνους θεωροῦνται ἐξ ὀρισμοῦ κληρονόμοι και ἐντολοδόχοι τῆς ἴδιας πολιτισμικῆς παρακαταθήκης¹⁷.

Στὸ σημεῖο μάλιστα αὐτὸ εἶναι ἴσως σκόπιμο νὰ μὴ λησμονοῦμε και μίαν ἀκόμη ιδιότητα τοῦ ἐθνικισμοῦ: τὴ δυνατότητά του νὰ συνδυάζεται με ἄλλες πολιτικὲς ἰδεολογίες (φιλελεύθερες, σοσιαλιστικὲς κ.ο.κ.), τῶν ὁποίων τὰ προτάγματα ἐνδέχεται νὰ ἀντιβαίνουν στην ἰδιότυπη ἐθνικιστικὴ λογική.

14. Βλ., μεταξύ ἄλλων, A. Cobban, *The Nation State and National Self-Determination*, Λονδίνο και Γλασκῶβη 1969 (2η ἐκδ.), σ. 62-63.

15. Βλ. A. Touraine, «The Idea of Revolution», *Theory, Culture and Society*, 7 2-3 (1990), σ. 123-124.

16. Βλ. H. Kohn, «Nationalism», *δ.π.*, σ. 149. Πρβλ. D. Thomson, *Europe since Napoleon*, Harmondsworth 1966, σ. 130, 588-589.

17. Γιά τὸν κατεξοχὴν πολιτισμικό ὀρισμὸ τῆς ἔννομιας ἔθνος, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ἰδεολογία*, *δ.π.*, σ. 90-92, 121-124.

Τὸ περίεργο βεβαίως εἶναι πὼς οἱ συγκερασμοὶ ποὺ προκύπτουν ἀπὸ παρόμοιους ιδεολογικοὺς συνδυασμοὺς φαίνεται νὰ βαραίνουν πάντοτε ὑπὲρ τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος καὶ εἰς βάρος τῶν οἰκουμενικῶν ἢ διεθνιστικῶν κελυσιμάτων τοῦ ἄλλου ιδεολογικοῦ ἐταίρου. Πὼς ἄλλιῶς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουμε λ.χ. τὴ συνύπαρξη τοῦ ἐθνικισμοῦ ὄχι μόνον μὲ τὸν τριτοδιεθνικὸ σοσιαλισμὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὰ διάφορα ἀπελευθερωτικὰ κινήματα τοῦ λεγόμενου Τρίτου Κόσμου, τὰ ὁποῖα εἶχαν σαφῶς κοινωνικὴ διάσταση; Καὶ πὼς ἄλλιῶς θὰ ἔπρεπε νὰ συλλάβουμε τὴν παράδοξη σύμφυρση τῶν ἐνοιῶν ἔθνος καὶ λαὸς στὴν σοσιαλιστικὴ ρητορεία; Βεβαίως, ἡ σχέση τοῦ σοσιαλισμοῦ πρὸς τὸν ἐθνικισμὸ παραμένει ἱστορικὸ πρόβλημα πρώτου μεγέθους, τὸ ὁποῖο δὲν ἔχει ἀκόμη ἐπαρκῶς διερευνηθεῖ, μὲ δεδομένη μάλιστα τὴν ἀναμφίβολη ἀμηχανία μεγάλου μέρους τῆς σοσιαλιστικῆς σκέψης ἀπέναντι στὸ ἐθνικιστικὸ φαινόμενο¹⁸. Ὅμως δὲν θὰ πρέπει κι ἐδῶ νὰ λησμονοῦμε τίς περίεργες, λογικὰ ἀφύσικες, μὰ ἱστορικὰ ὑπαρκτὲς συζεύξεις τῆς ἐθνικιστικῆς ιδεολογίας μὲ τὰ σοσιαλιστικὰ ιδεώδη, συζεύξεις ποὺ δείχνουν τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία δὲν ἀποτελέσει παντοῦ καὶ πάντοτε ἰδιαιτέρο καὶ ἀποκλειστικὸ κτῆμα τῶν κοινωνικῶν τάξεων ποὺ ἄρχουν ἢ ἔχουν σαφῶς συντηρητικὸ κοινωνικο-πολιτικὸ προσανατολισμὸ.

Ἄπὸ τὴν ἄλλη βεβαίως πλευρά, ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει συχνὰ ταυτισθεῖ μὲ τίς ἀντιδραστικότερες μορφὲς οἰκονομικῆς ἐκμετάλλευσης, συνδυασμένες μὲ κατασταλτικὲς πολιτικὲς ρυθμίσεις καὶ πολιτισμικὴ ἀνελευθερία. Πολλὲς ἀπὸ αὐτὲς τίς ταυτίσεις εἶναι φυσικὰ συμπτώματα μιᾶς ιδεολογίας, ἡ ὁποία παραμένει, πρωτίστως, ιδεολογία τῆς ἐξουσίας: σὲ αὐτὴν ἐξἄλλου ἀποβλέπει ὁ ἐθνικισμὸς καὶ αὐτὴν, ἀν ἐπιτύχει μὲ τὴ διατήρηση ἢ τὴν ἐγκαθίδρυση ἐθνικοῦ κράτους, συντηρεῖ. Ὅπως ὅλες λοιπὸν οἱ ιδεολογίες τῆς ἐξουσίας, ἔτσι καὶ ὁ ἐθνικισμὸς περιέχει δυνητικὰ τὴ διάσταση ἀνάμεσα σὲ «ἰσονομικὲς συμβολικὲς ἀξίες» καὶ σὲ «ἱεραρχικὲς λειτουργικὲς ἀξίες»¹⁹. Κατὰ τοῦτο, ἀποτελεῖ μᾶλλον κοινὸ τόπο ἢ ἐπισήμανση τῶν πρακτικῶν ἀντιφάσεων τοῦ ἐθνικισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι δυνατὸν νὰ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπόκρυψη ὑπαρκτῶν κοινωνικῶν ἀνισοτήτων μὲ τὸν ἀφηρημένον καὶ φαντασιακὸ ἰσονομισμὸ τῶν γενικῶν του ἀρχῶν²⁰.

Πράγματι, ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει ὑποστρεῖ πολλαπλὲς ταξικὲς καὶ παραταξιακὲς χρήσεις. Ἡ λειτουργικότητά του στὴν ἐξυπηρέτηση ἐκείνων τῶν κοινωνικῶν συμφερόντων ποὺ συμβαίνει νὰ νέμονται τὴν ἐξουσία (καὶ ἄρα μποροῦν

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ W. Connor, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton N. J. 1984 καὶ E. Nimni, *Marxism and Nationalism*, Λονδίνο καὶ Concord, Mass. 1991.

19. Βλ. M. Matossian, «Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities», *Economic Development and Cultural Change*, 6/3 (1957/58), σ. 227-228.

20. Βλ. T. Nairn, *The Break-Up of Britain*, ὅ.π., σ. 24.

νά τὸν χρησιμοποιοῦν) εἶναι προφανῆς ὅσο καὶ παλαιόθεν διαπιστωμένη²¹. Ἄρκει ἐδῶ ἀπλῶς νὰ ἀναφέρουμε τὶς μονομερεῖς ἰδιοποιήσεις τοῦ ἐθνικιστικοῦ προτάγματος ἀπὸ μεμονωμένες κοινωνικὲς τάξεις ἢ πολιτικὲς παρατάξεις, τὶς ἐπιλεκτικὲς ἐπικλήσεις τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος κατὰ τὴν ἄσκηση καθόλα ἰδιοτελῶν πολιτικῶν, ἢ τὶς χρήσεις τῶν ἐθνικιστικῶν συναισθημάτων γιὰ ἐσωτερικὴ κατανάλωση μὲ στόχο τὴν ἐκτόνωση κοινωνικῶν ἐντάσεων. Τὸ τελευταῖο εἶναι κάτι πού τὸ γνωρίζει σχεδὸν ἐνστικτωδῶς ὁποιοσδήποτε ἀσκεῖ ἐξουσία στὸ σύγχρονο πλαίσιο τοῦ ἐθνικοῦ κράτους, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει προσφορὸτερη μέθοδος γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν ἀνόμοιων τμημάτων ἐνὸς σύγχρονου πολιτικοῦ σώματος ἀπὸ τὴ συνένωσή τους ἐναντίον ἐξωτερικῶν «ἐθνικῶν» ἐχθρῶν²². Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ πῶς, ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἀμοιβαιότητα τῶν χρήσεων καὶ ἡ περιέργη σύμπτωσις πού χαρακτηρίζει ἀντιμαχόμενους μεταξὺ τους ἐθνικισμοὺς στὸ ρόλο τους ὡς ἰδεολογῶν ἐξουσίας. Ἡ ἐμπλοκὴ στὸν πόλεμο τῶν νήσων Φόκλαντς (ἢ Μαλβίνας — ἐξαρτᾶται πῶς θὰ τὸ δεῖ κανεὶς) εἶχε σχεδὸν ταυτόσημα κίνητρα καὶ γιὰ τὸν στρατηγὸ Γκαλτιέρι καὶ γιὰ τὴν Μάργκαρετ Θάτσερ. Τὸ ὅτι συνέβη νὰ ὀδηγήσει τὸν ἕναν σὲ ταπεινωτικὴ πτώση καὶ τὴν ἄλλη σὲ συντριπτικὴ ἐκλογικὴ ἐπιτυχία εἶναι, πιστεύω, μᾶλλον ἔλασσον σὲ σημασία.

Τὸ ὅτι ἐξαιτίας τῆς πλαστικότητάς του ὁ ἐθνικισμὸς ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ νομιμοποίηση ἢ τὴν ἀπόκρυψη καθεστῶτων κοινωνικῆς ἐκμετάλλευσης συνιστᾷ ἀπολύτως ἰσοβαρὲς πρόβλημα μὲ τὸ ὅτι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ, ἐξίσου εὐχερῶς, γιὰ τὴν καταπολέμηση καὶ τὴν ἀνατροπὴ τέτοιων καθεστῶτων. Καὶ στὶς δύο πάντως περιπτώσεις οἱ χρήσεις πού ἡ ἀσάφεια τοῦ ἐθνικιστικοῦ συμβολισμοῦ ἐπιτρέπει δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴν ἀναγωγή τοῦ φαινομένου σὲ ἀπλὴ ταξικὴ ἰδεολογία καὶ τὸ συνολικὸ ἐξορκισμὸ του μὲ ἀνάλογους ὅρους²³. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτῆ, παρόμοιες χρήσεις ἀποτελοῦν πράγματι τὸ λιγότερο σημαντικὸ καὶ ἐνδιαφέρον πρόβλημα γιὰ τὴν ἀνάλυση²⁴. Ἐκεῖνο πού προέχει εἶναι νὰ μπορέσουμε κάποτε νὰ ἐξηγήσουμε γιατί ὁ πλαστικὸς ἐθνικιστικὸς συμβολισμὸς καὶ τὸ ἐξ ὀρισμοῦ ἀσαφὲς ἰδεολόγημα τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος κατορθώνουν νὰ συγχωνεύουν πρῶτα ὅλες τὶς ἄλλες ἀντιλήψεις περὶ συμφέροντος καί, ἔτσι, νὰ ὑπόκεινται σὲ ὁποιοσδήποτε χρήσεις γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση ἐπιμέρους συμφερόντων.

21. Βλ. K. Renner, «The development of the National Idea» [1917], στὸ: T. B. Bottomore & P. Goode (ἐπιμ.), *Austro-Marxism*, Ὁξφόρδη 1978, σ. 119.

22. Βλ. σχετ. E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, ὁ.π., σ. 91.

23. Βλ. J. Llobera, «Catalan National Identity: the dialectics of past and present», στὸ: E. Tonkin, M. McDonald & M. Chapman (ἐπιμ.), *History and Ethnicity*, Λονδίνο καὶ Ν. Ὑόρκη 1989, σ. 249.

24. Βλ. A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ὁ.π., σ. 220.

Βεβαίως, η ρευστότητα του προγραμματικού περιεχομένου είναι φυσικό να χαρακτηρίζει τον εθνικιστικό λόγο περισσότερο πριν από την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας παρά μετά από αυτήν. Η ασάφεια συμβάλλει αναμφίβολα στη διεύρυνση της εθνικιστικής απήχησης, αποθαρρύνει τις αποσχιστικές τάσεις και αποτρέπει την πιθανότητα να αποξενωθούν όρισμένα τμήματα του εθνικού σώματος εξαιτίας συγκεκριμένων ιδιοποιήσεων του εθνικιστικού προτάγματος από όρισμένα άλλα. Στο πλαίσιο όμως του εγκαθιδρυμένου εθνικού κράτους και με τον εθνικισμό στο ρόλο της επίσημης ιδεολογίας, τα περιθώρια ευελιξίας αναπόφευκτα περιορίζονται, αφού ο εθνικισμός καλείται να λειτουργήσει ως εκείνη κατεξοχήν ή ιδεολογία που νομιμοποιεί την ύπαρξη και τη μορφή της κατεστημένης εξουσίας. Είναι λοιπόν επόμενο πως ανάλογα με τη συγκεκριμένη μορφή που έχει προσλάβει και τις συγκεκριμένες χρήσεις που υφίσταται στην πράξη, ο εθνικισμός να αναλαμβάνει και ρόλο απολογητή. Αυτό είναι το κόστος της επιτυχίας του. Ως επίσημη ιδεολογία, ο εθνικισμός καλείται να δικαιολογήσει όχι μόνον την ίδια την ύπαρξη του εθνικού κράτους, αλλά και τις συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές που αυτό ακολουθεί ή το συγκεκριμένο κοινωνικό καθεστώς το οποίο αναπαράγει.

Στο πλαίσιο πάντοτε του εθνικού κράτους, είναι επόμενο η ταυτότητα που ο εθνικισμός οικοδομεί και συντηρεί να διαχέεται με συστηματικό και μεθοδικό τρόπο. Τοῦτο συντελείται μέσα από αναγνωρισμένους για τὸ σκοπὸ αὐτὸ θεσμούς κοινωνικοποίησης, οἱ ὅποιοι ἀποκτοῦν ἀπολύτως «ἐθνικὸ» χαρακτήρα καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενο τῆς λειτουργίας τους καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ στὸν κεντρικὸ τους ἔλεγχο. Ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ἐδῶ τὸν χαρακτηριστικὸ ἐπιθετικὸ προσδιορισμὸ παρόμοιων θεσμῶν, ὅπως λ.χ. Ἑθνικὴ Παιδεία ἢ Ἑθνικὸ Πανεπιστήμιο, καί, βεβαίως, νὰ ἀναλογιστοῦμε τὸν κρίσιμο ρόλο τῶν διανοουμένων σὲ ἀνάλογους χώρους ἀναπαραγωγῆς τῶν ἐπίσημων πλέον ἐθνικῶν ιδεολογημάτων²⁵.

Πράγματι, ἡ ἐπίσημη ιδεολογία τοῦ ἐθνικοῦ κράτους διαχέεται κυρίως ἀπὸ τὴν πρὸς τοῦτο ὀρισμένη Ἑθνικὴ Παιδεία. Στὸ βαθμὸ που οἱ σύγχρονοι ἐκπαιδευτικοὶ θεσμοί, μὲ τὴν πρωτεύουσα σημασία τους στὴ διαδικασία κοινωνικοποίησης τοῦ ἀτόμου, εἶναι στενὰ συνυφασμένοι μὲ τὸν τύπο τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, ἡ ἐνιαία καὶ κεντρικὰ ἐλεγχόμενη λειτουργία τους στὸ ἐθνικὸ κράτος ἀποβλέπει στὴν κατασκευή τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Αὐτὸ πραγματοποιεῖται μὲ τὴν συστηματικὴ ἐγχάραξη τῶν ιδεολογημάτων τοῦ ἐθνικοῦ συμφέροντος, τῆς ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἐθνικῆς ὁμόνοιας κ.ο.κ. καὶ τὴν «ὁμογενοποίηση» τῶν μελῶν τοῦ

25. Γιὰ τὴν πολὺμορφη σχέση που ἀναπτύσσεται ἀνάμεσα στοὺς διανοούμενους καὶ τὸ κράτος γενικά, βλ., μεταξὺ ἄλλων, A. W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, ὁ.π., ἰδιαίτ. σ. 49-53.

έθνοκρατικού σώματος, πέρα από τις έσωτερικές κοινωνικές διακρίσεις που τὸ διέπουν. Κατὰ τοῦτο, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ ἔθνικισμὸς πράγματι διδάσκεται, ἀφοῦ τὸ ἔθνικὸ κράτος διαπαιδαγωγεῖ, πρωτίστως, ἔθνικὰ ὑποκειμένα. Μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴν διδασκαλίαν τῆς (πιθανῶς ἀποκαθααρμένης) ἔθνικῆς γλώσσας, τῆς (ἐπιλεκτικῶς συγγραφείσης) ἔθνικῆς ἱστορίας, τῶν (λειτουργικῶς ἐκλογικευμένων) ἔθνικῶν στερεοτύπων κ.τ.λ., ἡ ἔθνικὴ ἐκπαίδευση ἀποβλέπει στὴ δημιουργία ὑποδειγματικῶν φορέων τῆς ἐπίσημης ἔθνικιστικῆς ἰδεολογίας, μὲ ὅλη τὴν ἰσονομικὴ ἀσάφεια πού τὴ χαρακτηρίζει²⁶. Πρὸς ἐπίρρωση αὐτοῦ τοῦ σημείου, ἄς φανταστοῦμε τί σημαίνει ἡ ὑπαρξὴ ἐνιαίας διδασκτέας ὕλης σὲ μία χώρα μὲ ἔντονες κοινωνικὲς ἀντιθέσεις, ὅπως ἡ Ἀγγλία, ὅπου ὅμως ὁ ἔθνικισμὸς ἔχει μόνον δὲν βρίσκεται σὲ ἔξαρση, ἀλλὰ εἶναι τόσο στέρεα ἐμπεδωμένος, ὥστε νὰ μὴ προκαλεῖ τὴν προσοχή. Παρὰ ταῦτα, ὑπάρχει καὶ λειτουργεῖ — καὶ μάλιστα πολὺ ἀποτελεσματικὰ, ἀφοῦ ὁ μαθητὴς τοῦ Public School στὸ Winchester, τὸ Harrow ἢ τὸ Eton διαπαιδαγωγεῖται στὸν ἴδιο ἰσονομικὸ μῦθο τοῦ ἀγγλικοῦ ἔθνους μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Comprehensive School ἀπὸ τὸ Laughborough, τὸ Birkenhead ἢ τὸ Brixton.

Ὅλα αὐτὰ δὲν σημαίνουν βεβαίως πὼς τὰ μέλη τοῦ ἔθνικοῦ σώματος ἀφομοιώνουν καὶ ἀναπαράγουν τὴν Ἐθνικὴ Ἰδέαν κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο. Στὸ βαθμὸ πού ἡ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία περιστρέφεται γύρω ἀπὸ μία ἀφαίρεση μὲ ἔντονα φαντασιακὸ χαρακτήρα καὶ οὐτοπικὲς ἀπολήξεις²⁷, εἶναι ἐπόμενο ἡ «κατανάλωση»²⁸ τῶν ἔθνικιστικῶν ἰδεολογημάτων νὰ ποικίλλει σὲ ἔνταση καὶ χροιά, ἀνάλογα μὲ δεδομένες κατὰ περίπτωσιν κοινωνικὲς παραμέτρους ἢ ἀκόμη καὶ συγκυριακοὺς λόγους. Στους δεύτερους θὰ συμπεριλάμβανα, πολὺ σχηματικὰ, τὴ φάσιν ἐξέλιξης ἐνὸς ἔθνικισμοῦ, τὶς ὑποκειμενικὲς του δυνατότητες νὰ διαχέει τὰ μηνύματά του καὶ τὴν ταύτισή του μὲ συγκεκριμένους ἀπόπειρες πολιτικῆς ἐφαρμογῆς ἢ κατάρχησης τῶν κελυσμμάτων του. Οἱ παράγοντες αὐτοὶ παρέχουν τὰ κριτήρια βάσει τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ «μόνιμοι ὀπα-

26. Γιὰ τὴ συσχέτιση ἔθνικισμοῦ καὶ ἐκπαίδευσης, βλ. E. Gellner, *Thought and Change*, Λονδίνο 1964, σ. 164-175 καὶ E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Ὁξφόρδη 1983, σ. 50-62, 134-143.

27. Γιὰ τὸ φαντασιακὸ καὶ χιμαιρικὸ περιεχόμενο τῆς Ἐθνικῆς Ἰδέας, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἔθνικιστικὴ ἰδεολογία*, ἔ.π., σ. 93-96. Βλ. ἐπίσης τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἔθνους ὡς «φαντασιακῆς κοινότητας» ἀπὸ τὸν Ἄντερσον καὶ ὡς «νοητικῆς κοινότητας» ἀπὸ τὸν Γίντενς — βλ. B. Anderson, *Imagined Communities*, ἔ.π., ἰδιαιτ. σ. 15 καὶ A. Giddens, *The Nation-State and Violence*, ἔ.π., σ. 219, ἀντίστοιχα. Πρβλ., τέλος, R. Emerson, «Nationalism and Political Development», *The Journal of Politics*, 22/1 (1960), σ. 10.

28. Γιὰ τὴν ἀναλυτικὴ διάκριση μεταξὺ τῆς «παραγωγῆς» καὶ τῆς «κατανάλωσης» τῶν ἔθνικιστικῶν ἰδεῶν, καθὼς καὶ γιὰ τὶς παρεπόμενες ἔννοιες τῆς ἔθνικῆς θεωρίας καὶ τοῦ ἔθνικοῦ φρόνηματος, ἀντίστοιχα, βλ. Π. Λέκκας, «Ἡ συγκρότηση τῆς ἔθνικιστικῆς ἰδεολογίας: ἔθνικὴ θεωρία καὶ ἔθνικὸ φρόνημα», Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου *Ἐθνος - Κράτος - Ἐθνικισμός*, Ἀθήνα 1995, σ. 233-252.

δοί» του εθνικισμού από τους λεγόμενους «εύκαιριακούς πατριώτες»²⁹.

Στις δεδομένες, κατά περίπτωση, κοινωνικές παραμέτρους, θα πρέπει να αναφερθούν οι διαφορετικές προσλήψεις και παραστάσεις του έθνους, που ή κάθε κοινωνική τάξη δημιουργεί με βάση τα δικά της συμφέροντα ή τις ιδιαίτερες ένδοταξιακές της παραδόσεις³⁰. Η ποικιλία των ταξικών αποκρίσεων στο εθνικιστικό πρόταγμα έχει βεβαίως να κάνει με την πολυμορφία του κοινωνικού υποστρώματος της συγκεκριμένης ιδεολογίας σε όλο το χωρο-χρονικό φάσμα της παρουσίας της και δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Εκείνο που προξενεί περιέργεια είναι το εξής: παρά τη διάσταση ανάμεσα στις διαφορετικές προσδοκίες που το κάθε κοινωνικό στρώμα προσαρτά στη δική του πρόσληψη της ιδέας του έθνους, ή εθνικιστική ιδεολογία κατορθώνει, εν τέλει, να συνενώνει, παρά να διαιρεί τα (εν πολλοίς άνομοιόμορφα και σίγουρα άνισα μεταξύ τους) μέλη του εθνικού σώματος. Τοῦτο πιθανῶς να ὀφείλεται στὸν πολυσυλλεκτικὸ χαρακτήρα τοῦ εθνικιστικοῦ συμβολισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει, με τὸν συναισθηματικὸ φορτισμὸ καὶ τὴν ἀσάφεια ποὺ συνήθως τὸν διακρίνουν, τὴν ἀποσιώπηση ὑφιστάμενων διαφορῶν καὶ τὴν καλειδοσκοπικὴ ἀφομοίωση τῆς Ἐθνικῆς Ἰδέας³¹.

Παρότι ὅμως ἀναγκαία, ἡ παραπομπή στον εθνικιστικό συμβολισμό και την εθνικιστική ρητορεία νομίζω πως, σε τελική ἀνάλυση, ἔχει μᾶλλον περιγραφική, παρά ἀναλυτικὴ ἀξία. Αὐτὸ ποὺ προσπαθῶ να πῶ εἶναι πῶς ἡ ἀναφορὰ στὴ φαινομενολογία τοῦ εθνικισμοῦ δὲν ἀρκεῖ γιὰ να συλλάβουμε τὴ διαταξιακὴ ἔκταση τοῦ εθνικιστικοῦ προτάγματος. Γιατί διαφορετικὲς κοινωνικὲς ὁμάδες με διαφορετικὰ καὶ συχνὰ ἀντιμαχόμενα συμφέροντα συνευρίσκο-

29. Βλ. B. C. Shafer, *Faces of Nationalism*, Νέα Ὑόρκη καὶ Λονδίνο 1972, σ. 11. Πρβλ. R. E. Lane, «Tense Citizen and the Casual Patriot: Role Confusion in American Politics», *Journal of Politics*, 27 (1965), σ. 735-740.

30. Για τις ταξιακές προσλήψεις του έθνους, βλ., μεταξύ άλλων, M. Weber, «Structures of Power» [1922], στὸ: H. H. Gerth & C. Wright Mills (ἐπιμ.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Λονδίνο 1979, σ. 174· F. Hertz, *Nationality in History and Politics*, ὅ.π., 1950, σ. 239, 274· W. F. Wertheim, «Nationalism and Leadership in Asia», *Science and Society*, XXVI/1 (1962), σ. 12-14· Royal Institute of International Affairs, *Nationalism*, ὅ.π., σ. 258-259, 264-276· A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, ὅ.π., σ. 179 καὶ E. J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, ὅ.π., σ. 12, 73-74, 116, 120-121. Για τὴ σχετικὴ «ἐπιδεικτικότητα» τῶν διάφορων κοινωνικῶν τάξεων στὸν εθνικισμό, βλ. M. S. Handman, «The Sentiment of Nationalism», *Political Science Quarterly*, 36 (1921), σ. 114-120.

31. «Τὸ κρίσιμο στοιχεῖο φαίνεται να εἶναι ἡ ἐφεύρεση συναισθηματικῶς καὶ συμβολικῶς φορτισμένων γνωρισμάτων ἀναγνώρισης, παρά οἱ ὅροι καὶ οἱ στόχοι τῆς ἴδιας τῆς συμμετοχῆς. Ἡ σημασία αὐτῶν τῶν γνωρισμάτων ἐγκτεται ἀκριβῶς στὴν ἀπροσδιόριστη καθολικότητά τους.» E. Hobsbawm, «Introduction: Inventing Traditions», στὸ: E. Hobsbawm & T. Ranger (ἐπιμ.), *The Invention of Tradition*, ὅ.π., σ. 11.

νται, παρά τις ιδιαιτερότητές τους, στο έσωτερικό τῶν ὀπαδῶν τῆς ἴδιας ιδεολογίας; Πιστεύω πὼς τὸ πρόβλημα στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν περιορισμένη ἐννοιολόγηση τῆς κοινωνικῆς θεωρίας, ἢ ὅποια ὑποθέτει κάποια εὐθύγραμμη διασύνδεση ἀνάμεσα στὴ διακρίβωση τῶν ἀντικειμενικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν μορφωμάτων ἀφενὸς καὶ τῆ συλλογικῆ συμπεριφορὰ τους ἀφετέρου. Ὅμως τὸ κοινωνικὸ ὑποκείμενο ἐνεργεῖ καὶ ὡς φορέας ιδεολογίας καί, κατὰ τοῦτο, βρίσκει τρόπους νὰ συνδυάζει τὴ «λογικὴ τοῦ συμφέροντος» μὲ τὴ «λογικὴ τῶν ἀρχῶν» ποὺ συνεχίζουν νὰ προσδίδουν νόημα στὴν κοινωνικὴ του ὑπαρξή³². Σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν κατεύθυνση πρέπει, νομίζω, νὰ στραφεῖ ἡ θεωρητικὴ καὶ συγκριτικὴ μελέτη τοῦ ἐθνικιστικοῦ φαινομένου, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν καθολικὴ, σχεδὸν ὑπερταξικὴ του ἀπήχηση.

32. Βλ. G. Sartori, «Politics, Ideology, and Belief Systems», *The American Political Science Review*, LXIII/2 (1969), σ. 410. Γιὰ μίαν ἐκτεταμένη κριτικὴ στὶς προσεγγίσεις τῶν ιδεολογικῶν φαινομένων μὲ βάση τὸν ἀντικειμενισμό, βλ. Π. Λέκκας, *Ἡ ἐθνικιστικὴ ιδεολογία*, ὅ.π., σ. 27-33, 39-42.